

blaženstvo da nestoji u dobrim vanjskih, već u krepostnom životu“.²

Haeckel dakle razlikuje čine ljudske: jedni tvore plemenit, a drugi opet neplemenit život. Po tom dakako mora dopustiti i to, da smo si mi sviestni čina svojih; jer kad si ih mi ne bismo svjestni bili, ne bismo ih ni razlikovati mogli.

Haeckel mora dopustiti i to, da smo mi slobodni u izboru raznovrstna djelovanja, dotično oblika htjenja; jer čemu nam onda razlikujuća sviest, ako su naši čini ipak produktom nuždnih i nepromjenljivih zakona?

U tom slučaju bio bi čovjek najkukavnije biće na zemlji. Možemo li si samo pomisliti strašnije biede od biede čovjeka, koji si je sviestan, da su opaka djela, koja će počinuti, ali si je ujedno sviestan absolutne o njegovoj volji posve neovisne nužde, da ih počini. Laokonove muke i Prometejeve boli prema tomu su rajске slasti. Naša sviest bila bi otrovnim skorpijonom, koji bi nas kod svakoga čina sjetio krutoga robstva našega.

Ovako Haeckel umovao nije. Jer dok je krepostan život proglasio ljudskom svrhom, morao je ujedno pretpostaviti, da se volja daje sputiti dotično uzgojiti tako, da može polučiti rečenu svrhu. Kada tako nebi bilo, bio bi moralan život samo bogovskim darom pojedinaca, dočim bi ostali greznuli u kalu sramotnih neskrivljenih zločina svojih.

Takav nazor potpun je fatalizam. Haeckel je mislio drugče. „Kod umjetna uzgoja — veli on — zastupa uzgojno načelo, to jest onu izbirnu moć, sviestna i po osnovi radeća čovječja volja, dočim ju kod prirodna goja zastupa nesviestna i bez osnove djelujuća borba za obstanak.“³

Ljudska volja dakle radi ipak po osnovu; ona dosljedno bira načine poslovanja svoga. Ali gdje izbora ima, tu ima i slobode; samo u robstvu bira se nužno. Da je čovjek u ta-